

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته ی تاریخ (ایران اسلامی)

بررسی اوضاع سیاسی ، اقتصادی ، اجتماعی و فرهنگی فارس در
دوره ی صفویه ؛ بعد از خاندان الله وردی خان تا پایان حکومت
صفوی (۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.)

به کوشش :

طیبه راستگو

استاد راهنما:

دکتر محمد علی رنجبر

اسفند ماه ۱۳۸۸

به نام خدا

اظهار نامه

اینجانب طیبه راستگو دانشجوی رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی دانشکده ادبیات و علوم انسانی اظهار می‌کنم که این پایان نامه حاصل پژوهش خودم بوده و در جاهایی که از منابع دیگران استفاده کرده‌ام، نشانی دقیق و مشخصات کامل آن را نوشته‌ام. همچنین اظهار می‌کنم که تحقیق و موضوع پایان نامه‌ام تکراری نیست و تعهد می‌نمایم که بدون مجوز دانشگاه دستاوردهای آن را منتشر ننموده و یا در اختیار غیر قرار ندهم. کلیه حقوق این اثر مطابق با آیین نامه مالکیت فکری و معنوی متعلق به دانشگاه شیراز است.

نام و نام خانوادگی: طیبه راستگو

تاریخ و امضا:

۱۳۸۸/۱۲/۲۲

به نام خدا

بررسی اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فارس در دوره‌ی صفویه؛
بعد از خاندان الله وردی خان تا پایان حکومت صفوی (۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.)

به کوشش

طیبه راستگو

پایان نامه

ارائه شده به تحصیلات تکمیلی دانشگاه شیراز به عنوان بخشی از فعالیت های تحصیلی لازم
برای اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته:

تاریخ (ایران اسلامی)

از دانشگاه شیراز

شیراز

جمهوری اسلامی ایران

ارزیابی کمیته‌ی پایان نامه، با درجه‌ی: عالی

دکتر محمد علی رنجبر استاد یار بخش تاریخ

دکتر عبدالرسول خیراندیش دانشیار بخش تاریخ

دکتر سید ابوالقاسم فروزانی دانشیار بخش تاریخ

اسفند ماه ۱۳۸۸

تقدیم به :

باغبانان گلستان زندگی ، نازنین پدر و نازنین مادرم
بر دستهای مهربانشان بوسه می‌زنم و فویزش را تا همیشه
وامدار ایثار بی‌وقفه‌ی آنها می‌دانم

سپاسگزاری

اکنون که این رساله به پایان رسیده است بر خود فرض می‌دانم تا از تمامی عزیزانی که مرا در رسیدن به این جایگاه همراهی کردند، تشکر و قدردانی نمایم. در ابتدا درود و سپاس بی‌پایان یکتا خداوند عالم هستی که شوق و انگیزه‌ی آموختن را در وجود من قرار داد و مرا به راهی سوق داد که اکنون در آن ایستاده‌ام؛ او را شکر می‌گویم که به من این توفیق را ارزانی داشت تا گوشه‌ای از تاریخ پر افتخار سرزمین خویش را بازخوانم و بدانم که بر پهنه‌ی این کهن بوم و بر چه رفته است؛ همواره پیشانی بندگی بر خاک آستان او می‌سایم و او را به خاطر این نعمت بزرگ شکر می‌گویم؛ امید است که ما آن چنانکه در حد بندگان است طاعت خویش را عرضه داریم و او چنانکه مقام خداوندی است رحمت خویش را بر ما عرضه دارد پس از آن نیز سپاسگذار و قدردان زحمات بی‌وقفه‌ی استاد راهنمای عزیز و بزرگوایم جناب آقای دکتر محمد علی رنجبر و اساتید مشاورم آقایان دکتر عبدالرسول خیراندیش و دکتر سید ابوالقاسم فروزانی هستم که سرمایه‌ی دانش خویش را سخاوتمندانه و ایثارگرانه در اختیار من قرار دادند و برای یکایک این عزیزان آرزوی تندرستی، شادکامی و زندگی پربار و سرشار از موفقیت روزافزون می‌کنم؛ همچنین سپاسگزار و ممنون و مدیون زحمات پدر و مادر عزیز خود هستم که با کمک‌های مادی و معنوی خویش، سبب تشویق و دلگرمی من را در این سالهای تحصیل فراهم نمودند و با صبر و شکیبایی پا به پای من دشواری‌ها را به جان خریدند تا امروز شاهد به ثمر نشستن آرزوهای من باشند از خداوند یکتا برای وجود نازنین آنها سلامتی و برای خویش توفیق خدمتگزاری به آنها را خواستارم.

چکیده

بررسی اوضاع سیاسی ، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فارس در دوره‌ی صفویه ؛ بعد از خاندان الله وردی خان تا پایان حکومت صفوی (۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.)

به کوشش
طیبه راستگو

ایالت فارس در زمان سلطنت شاه عباس اول و حکمرانی الله وردی خان و فرزندش امام‌قلی‌خان یکی از ایالات مهم دوره‌ی صفوی و شیراز مرکز آن دومین شهر کشور بعد از پایتخت محسوب می‌شد آن هنگام این ایالت مناطق وسیعی همچون فارس کنونی ، کوهکیلیویه ، دورق ، و قسمتهایی از کرمان و خوزستان را در بر می‌گرفت ، بعد از قتل امام‌قلی‌خان به دست شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸ ق.) در سال ۱۰۴۲ ق. به خاصه تبدیل شد ؛ در پی این اقدام شاه صفی ایالت فارس تجزیه شد و هر یک از نواحی تحت حاکمیت امام قلی خان، به طور جداگانه به حکام مختلف واگذار گردید ؛ و اداره‌ی فارس به دست وزرا و حاکمانی افتاد که اغلب آنها جز منفعت خویش و پر کردن خزانه‌ی شاه اندیشه‌ی دیگری نداشتند ؛ بر اثر این عوامل و موارد دیگری که در این پژوهش آورده شده ، ایالت فارس رونق و اهمیت و اعتبار گذشته‌ی خود را از دست داد و از نظر سیاسی و اقتصادی تضعیف گردید تا اینکه در سال ۱۱۳۷ ق. به وسیله‌ی افغانهای شورشی تصرف شد . این پژوهش با یک نگاه کلی و همه جانبه ، اوضاع داخلی فارس را از سال ۱۰۴۲ تا ۱۱۳۷ ق. مورد بررسی قرار داده و این دوره را به لحاظ اوضاع داخلی شامل وضع سیاسی ، اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی فارس با توجه به تبدیل شدن فارس از «ممالک» به «خاصه» مورد بررسی قرار داده و بر آن بوده است تا تأثیر این دگرگونی را در اوضاع یاد شده ارزیابی نماید.

کلید واژه: فارس ، صفویه ، خاصه ، سیاسی ، اقتصادی ، اجتماعی ، فرهنگی .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: مقدمه
۱-۱-۱	کلیات
۳-۲-۱	اهمیت و ضرورت تحقیق
۳-۳-۱	هدف تحقیق
۳-۴-۱	پیشینه تحقیق
۵-۵-۱	روش تحقیق
۵-۶-۱	سوالات تحقیق
۵-۷-۱	فرضیه‌های تحقیق
۶-۸-۱	معرفی و نقد منابع
	فصل دوم: ایالات ممالک و خاصه
۱۶-۲-۲	ایالات ممالک
۱۸-۱-۲	ایالات خاصه
۱۹-۱-۲-۲	دلایل گسترش املاک خاصه در زمان شاه عباس اول
۲۲-۲-۲	چگونگی اداره‌ی املاک خاصه
۲۳-۳-۲	عواید شاه از املاک ممالک و خاصه
۲۴-۴-۲	سازمان مالی ایالات ممالک و خاصه
۲۶-۵-۲	نتایج تبدیل اراضی ممالک به اراضی خاصه
۲۶-۱-۵-۲	ضعف اقتصادی
۲۷-۲-۵-۲	ضعف نظامی

فصل سوم : جغرافیای فارس از ۱۰۴۲ تا ۱۱۳۷ ق.

- ۳-۱- قلمرو جغرافیایی فارس بعد از امام‌قلی‌خان تا پایان دوره‌ی صفوی ۲۹
- ۳-۲- آب و هوای فارس ۳۰
- ۳-۳- رودهای فارس ۳۰
- ۳-۴- دریاچه‌های فارس ۳۱
- ۳-۳- شهرهای ایالت فارس ۳۱
- ۳-۴- ایلات ساکن در فارس ۴۱

فصل چهارم : اوضاع سیاسی فارس بعد از امام‌قلی‌خان تا فتح شیراز به دست افغانها

(۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.)

- ۴-۱- اوضاع سیاسی ایران از شاه صفی تا شاه سلطان طهماسب دوم ۴۲
- ۴-۲- اوضاع سیاسی فارس بعد از امام‌قلی‌خان تا فتح شیراز به دست افغانها ۵۰
- ۴-۲-۱- دلایل قتل امام‌قلی‌خان ۵۱
- ۴-۲-۱- چگونگی کشته شدن امام‌قلی‌خان و فرزندانش ۵۲
- ۴-۲-۳- تجزیه‌ی ایالت فارس بعد از امام‌قلی‌خان ۵۳
- ۴-۳- حاکمان و وزیران فارس بعد از امام‌قلی‌خان (۱۰۴۲ تا ۱۱۳۷ ق.) ۵۴
- ۴-۳-۱- وزیران فارس از (۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.) ۵۴
- ۴-۳-۱-۱- میرزا معین‌الدین (۱۰۵۲-۱۰۴۲ ق.) ۵۴
- ۴-۳-۱-۲- میرزا محمد هادی (۱۰۶۶-۱۰۵۲ ق.) ۵۵
- ۴-۳-۱-۳- میرزا نظام‌الملک جابری و میرزا نظام‌الدین ثالث ۵۷
- ۴-۳-۱-۴- صدر جهان ۵۷
- ۴-۳-۱-۵- میرزا صادق ۵۸
- ۴-۳-۱-۶- وزیران فارس در زمان شاه سلیمان و شاه سلطان حسین ۵۹
- ۴-۳-۱-۶-۱- صفی‌قلی سلطان ۵۹
- ۴-۳-۲- حاکمان فارس ۵۹

- ۵۹ ..... ۱-۲-۳-۴- محمد قاسم بیگ ۱۰۶۸-۱۰۶۲ق.
- ۶۰ ..... ۱-۱-۲-۳-۴- مشارکت سپاه فارس در جنگ با مغولان هند
- ۶۰ ..... ۲-۱-۲-۳-۴- آمدن شاه عباس دوم به فارس در زمان محمد قاسم بیگ
- ۶۰ ..... ۳-۱-۲-۳-۴- فرستادن سپاه فارس به هندوستان برای کمک به مرادبخش
- ۶۱ ..... ۲-۲-۳-۴- الله ویردی سلطان
- ۶۱ ..... ۱-۲-۲-۳-۴- استقبال الله ویردی سلطان از سلطان اکبر پسر اورنگ زیب
- ۶۱ ..... ۲-۲-۲-۳-۴- رفتن سپاهیان فارس به حویزه برای مطیع کردن اعراب آنجا
- ۶۲ ..... ۳-۲-۳-۴- شرکت سپاهیان فارس در سرکوب شورش بختیاریها
- ۶۳ ..... ۴-۲-۳-۴- امام ویردی بیگ خلف بیگی
- ۶۴ ..... ۵-۲-۳-۴- ایمانی بیگ
- ۶۴ ..... ۱-۵-۲-۳-۴- شرکت سپاهیان فارس در جنگ با اعراب مسقط و عمان
- ۶۴ ..... ۲-۵-۲-۳-۴- فتح بصره
- ۶۵ ..... ۲-۳-۴- محمد باقر بیگ ایشیک آقاسی و کلبعلیخان
- ۶۵ ..... ۷-۲-۳-۴- صفی قلی خان
- ۶۶ ..... ۸-۲-۳-۴- لطفعلی خان داغستانی
- ۶۷ ..... ۱-۸-۲-۳-۴- حمله‌ی اعراب مسقط به ایران
- ۶۸ ..... ۲-۸-۲-۳-۴- تصرف کرمان به وسیله‌ی محمود افغان
- ۶۹ ..... ۳-۸-۲-۳-۴- حمله‌ی لطفعلی خان به لار
- ۷۰ ..... ۴-۸-۲-۳-۴- برکناری لطفعلی خان از حکومت فارس
- ۷۲ ..... ۵-۸-۲-۳-۴- کشته شدن لطفعلی خان داغستانی
- ۷۳ ..... ۹-۲-۳-۴- تصرف شیراز به دست افغانها در سال ۱۱۳۷ق
- ۷۵ ..... ۳-۳-۴- کاهش قدرت حاکمان بعد از امام‌قلی خان
- ۷۷ ..... ۴-۳-۴- کلانتران فارس
- ۷۸ ..... ۵-۳-۴- شیخ الاسلام و قاضی القضاة
- ۷۹ ..... ۶-۳-۴- وزرای جهرم ، فسا و داراب
- ۸۰ ..... ۷-۳-۴- حکام کازرون از شاه صفی تا اواخر دوره‌ی صفویه

فصل پنجم : اوضاع اقتصادی و اجتماعی فارس از (۱۰۴۲-۱۱۳۷ق.)

- ۱-۵- اوضاع اقتصادی ایران از شاه صفی تا شاه سلطان سلطان حسین ۸۱
- ۲-۵- شکوفایی فارس در زمان شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ق.) ۸۴
- ۳-۵- کاهش رونق اقتصادی فارس بعد از امام‌قلی خان ۸۵
- ۴-۵- اوضاع اقتصادی فارس ۸۷
- ۱-۴-۵- پایه های اقتصاد فارس ۸۷
- ۲-۴-۵- صادرات فارس ۸۸
- ۱-۲-۴-۵- شراب ۸۸
- ۲-۲-۴-۵- خرما ۸۹
- ۳-۲-۴-۵- قالیبافی ۹۰
- ۴-۳-۴-۵- پارچه بافی ۹۰
- ۵-۳-۴-۵- انار و انگور ۹۱
- ۶-۳-۴-۵- عرقیات، انواع ترشی و مربا ۹۱
- ۴-۴-۵- تولید شیشه ، فولاد و سفال ۹۲
- ۵-۴-۵- تجارت داخلی فارس ۹۳
- ۶-۴-۵- بازار ۹۴
- ۷-۴-۵- کمپانی‌های فعال در فارس ۹۵
- ۵-۵- اوضاع اجتماعی فارس ۹۸
- ۱-۵-۵- طبقات اجتماعی فارس ۹۸
- ۲-۵-۵- مهمانی و آداب معاشرت در فارس ۹۸
- ۳-۵-۵- پوشش مردم فارس ۹۹
- ۴-۵-۵- وقف ۱۰۰
- ۵-۵-۵- مذهب اهالی شیراز ۱۰۱
- ۶-۵-۵- اعیاد و سوگواریها ۱۰۱

فصل ششم : اوضاع فرهنگی فارس از (۱۱۳۷-۱۰۴۲ق.)

- ۱-۶-۱- ادبیات فارس در اواخر دوره صفوی ۱۰۲
- ۱-۶-۱-۱- شاعران شیراز ۱۰۳
- ۱-۶-۱-۱-۱- سید مرتضی ۱۰۳
- ۱-۶-۱-۱-۲- ابوالکرم ۱۰۳
- ۱-۶-۱-۱-۳- رسوای شیرازی ۱۰۳
- ۱-۶-۱-۱-۴- تسلی شیرازی ۱۰۴
- ۱-۶-۱-۱-۵- مؤمن شیرازی ۱۰۴
- ۱-۶-۱-۱-۶- بوداق اظهاری شیرازی ۱۰۴
- ۱-۶-۱-۱-۷- غیاثای شیرازی ۱۰۴
- ۱-۶-۱-۱-۸- قطب الدین فارسی (نیریزی) ۱۰۵
- ۱-۶-۱-۱-۹- باقر جهرمی ۱۰۵
- ۱-۶-۱-۱-۱۰- حامد شیرازی ۱۰۵
- ۱-۶-۱-۲- انجمن معنی ۱۰۵
- ۱-۶-۱-۲-۱- مولانا محمد مسیح ۱۰۶
- ۱-۶-۱-۲-۲- کمال الدین حسینی فسایی ۱۰۶
- ۱-۶-۱-۲-۳- شفیعای اثر شیرازی ۱۰۶
- ۱-۶-۱-۲-۴- تمنای شیرازی ۱۰۷
- ۱-۶-۱-۲-۵- شکیب شیرازی ۱۰۷
- ۱-۶-۲- شرح حال حکما ، فضلا و دانشمندان فارس ۱۰۷
- ۱-۶-۲-۱- ابراهیم شیرازی ۱۰۷
- ۱-۶-۲-۲- باقرشیرازی ۱۰۸
- ۱-۶-۲-۳- شاه محمد اصطهباناتی ۱۰۸
- ۱-۶-۲-۴- میرزا محمد هادی شرر ۱۰۸
- ۱-۶-۲-۵- مولانا علی نقی قاضی شیرازی ۱۰۸
- ۱-۶-۲-۷- شاه فتح الله فرزند هبه الله شیرازی بن عطاءالله ۱۰۹

- ۱۰۹ ..... ۸-۲-۶- شیخ احمد بن صالح درازی بحرانی جهرمی
- ۱۰۹ ..... ۹-۲-۶- محمد شفیع فیروزآبادی
- ۱۰۹ ..... ۱۰-۲-۶- ملا محمد شریف
- ۱۰۹ ..... ۱۱-۲-۶- سید علیخان دشتکی
- ۱۰۹ ..... ۱۲-۲-۶- سید ابوالقاسم قاری
- ۱۱۰ ..... ۱۳-۲-۶- شیخ عبد علی جمعه
- ۱۱۰ ..... ۱۴-۲-۶- سید حسن طباطبایی
- ۱۱۰ ..... ۱۵-۲-۶- شیخ احمد بن ابراهیم
- ۱۱۰ ..... ۱۶-۲-۶- زبیده ذوالقعدة
- ۱۱۰ ..... ۱۷-۲-۶- زینب صدريه
- ۱۱۱ ..... ۳-۶- خوشنویسان شیراز
- ۱۱۱ ..... ۱-۳-۶- حاج جمال بن ملک محمد شیرازی
- ۱۱۱ ..... ۲-۳-۶- عبدالله شیرازی
- ۱۱۱ ..... ۳-۳-۶- محمد باقر شیرازی
- ۱۱۱ ..... ۴-۳-۶- حسن علی شیرازی
- ۱۱۱ ..... ۵-۳-۶- شرف الدین عبدالواحد
- ۱۱۱ ..... ۶-۳-۶- محمد مسیح شیرازی
- ۱۱۱ ..... ۷-۳-۶- حاج محمد خطاط
- ۱۱۲ ..... ۸-۳-۶- محمد موسوی جهرمی
- ۱۱۲ ..... ۹-۳-۶- محمد مؤمن بن جهرمی
- ۱۱۲ ..... ۱۰-۳-۶- احمد نیریزی
- ۱۱۲ ..... ۴-۶- طبیبان فارس
- ۱۱۲ ..... ۱-۴-۶- ابوالحسن بن ابراهیم شیرازی
- ۱۱۳ ..... ۲-۴-۶- مانی شیرازی
- ۱۱۳ ..... ۳-۴-۶- معصوم بن کریم الدین طبیب شوشتری شیرازی
- ۱۱۳ ..... ۴-۴-۶- حکیم محمد تقی شیرازی

- ۱۱۳ ..... ۵-۴-۶-صالح شیرازی
- ۱۱۳ ..... ۵-۵-۶-ابنیه و مدارس و مساجد فارس
- ۱۱۳ ..... ۱-۵-۶-مدارس فارس
- ۱۱۳ ..... ۱-۱-۵-۶-مدرسه مقیمیه
- ۱۱۴ ..... ۲-۱-۵-۶-مدرسه حکیم
- ۱۱۴ ..... ۳-۱-۵-۶-مدرسه نظامیه
- ۱۱۵ ..... ۴-۱-۵-۶-مدرسه سعیدیه
- ۱۱۶ ..... ۵-۵-۶-مدرسه امامیه
- ۱۱۶ ..... ۶-۵-۶-مدرسه صالحیه
- ۱۱۶ ..... ۷-۵-۶-مدرسه خان نیریز
- ۱۱۶ ..... ۸-۵-۶-مدرسه غیاثیه
- ۱۱۶ ..... ۲-۵-۶-مساجد فارس
- ۱۱۶ ..... ۱-۲-۵-۶-مسجد طاهریه
- ۱۱۷ ..... ۲-۲-۵-۶-مسجد خان
- ۱۱۸ ..... ۳-۵-۶-کاروانسراهای فارس
- ۱۱۸ ..... ۱-۳-۵-۶-کاروانسرای چراغعلی خان
- ۱۱۸ ..... ۲-۳-۵-۶-کاروانسرا و حمام نیریز
- ۱۱۸ ..... ۴-۵-۶-کلیسای آرامنه
- ۱۱۹ ..... ۵-۵-۶-تعمیر مسجد جامع عتیق
- ۱۲۰ ..... نتیجه گیری
- ۱۲۴ ..... منابع و مأخذ
- ۱۳۲ ..... چکیده به زبان انگلیسی

فصل اول: مقدمه

۱-۱- کلیات

موضوع این تحقیق، بررسی اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فارس در دوره صفویه، بعد از خاندان الله وردی خان تا پایان حکومت صفوی (۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.) است؛ این دوران که از چهارمین سال سلطنت شاه صفی (۱۰۵۲-۱۰۳۸) شروع می‌شود و تا دو سال از حکمرانی شاه طهماسب دوم (۱۱۴۵-۱۱۳۵ ق.) را در بر می‌گیرد، دوران ضعف و در نهایت سقوط حکومت صفوی است.

ایالت فارس یکی از مناطق مهم و با اهمیت در دوران صفوی بود و بخصوص در زمان شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ ق) و در دوران زمامداری الله وردی خان و امام قلی خان بر فارس، از آبادانی و رونق اقتصادی و قدرت نظامی بالایی برخوردار بود و دومین شهر کشور پس از پایتخت (اصفهان) محسوب می‌شد؛ این ایالت از سال ۱۰۴۲ ق. تجزیه شد و هریک از نواحی به صورت جداگانه به حکام مختلفی واگذار شد؛ شیراز و بعدها لار، وزیرنشین و سایر ولایات حاکم نشین شد. (رهبرین، ۱۳۵۷: ۱۴). تا قبل از این تاریخ، فارس به وسیله حکامی که از جانب حکومت مرکزی فرستاده می‌شدند اداره می‌شد؛ این حکام در قلمرو خود استقلال زیادی داشتند و مقدار کمی از درآمد قلمرو تحت نفوذ خود را به خزانه شاهی می‌پرداختند و در مواقع جنگ، سپاهی را برای کمک به شاه می‌فرستادند؛ اما از زمان قتل امام قلی خان، در زمان شاه صفی بنا به پیشنهاد وزیرش سارو تقی، و طبق این استدلال که اکنون دولت صفوی از جانب دشمنان خارجی کم و بیش آسوده خاطر است، دلیلی ندارد که اجازه بدهیم بخش بزرگی از کشور در دست حاکمان قزلباش که عایدات ناچیزی به خزانه سلطنتی می‌دهند باقی بماند، شاه با این پیشنهاد موافقت کرد و ولایت ثروتمند فارس را که به علت فاصله زیاد از سرحدات

شرقی و غربی مصون از تجاوز خارجی محسوب می شد ، به ولایت خاصه تبدیل کرد و تحت اداره مستقیم ناظری از جانب شاه قرار داد . (سیوری، ۱۳۷۲: ۲۲۷) سیاست خاصه کردن ممالک از زمان شاه عباس اول شروع شد؛ او که پس از ایجاد یک ارتش دائمی با مشکل پرداخت موجب افراد ارتش رو به رو شده بود، برای حل این مشکل ولایات ممالک را به خاصه تبدیل کرد. این سیاست شاه عباس، در زمان شاه صفی و جانشینانش توسعه بیشتری یافت، به طوری که بیشتر مناطقی را که در آنها بیم جنگ نمی رفت به املاک خاصه تبدیل شدند؛ اما این ایالات هنگامی که مورد هجوم بیگانگان قرار می گرفتند تبدیل به ایالات دولتی می شدند و حاکمی برای آنها تعیین می شد اما به محض آرامش برقرار می شد دوباره به سیاست دوره قبل بازمی گشت (شاردن، ۱۳۴۵: ج ۸: ۱۷۳).

شاه صفی، بعد از امام قلی خان، هر ناحیه از ایالت فارس را به حاکمی سپرد؛ و به طور کلی اداره امور فارس را به میرزا معین الدین که سالها سمت وزارت امام قلی خان را داشت واگذار کرد و حکومت لارستان را به کلبعلی بیگ ایشیک آقاسی و کوهگیلویه را به اغورلوخان صاحب درگاه خود سپرد. (خوب نظر، ۱۳۸۰: ۷۵۱) قلمرو ایالت فارس در این دوره با توجه به تجزیه فارس و واگذار شدن هر ناحیه به یک حاکم می توان به شیراز و حوزه‌ی اطراف آن محدود دانست و تنها در مقاطعی از پایان حکومت صفوی از جمله در زمان صفی قلی خان در سال ۱۱۲۷ق. و پس از آن در زمان لطفعلی خان داغستانی در سال ۱۱۳۰ق. به وسعت زمان امام قلی خان برگشت که شامل بخش هایی از جنوب و جنوب غربی کشور بود و قسمتهایی از استانهای امروزی فارس، کوهگیلویه (کوه کیلویه)، خوزستان، تا حدود کرمان، بندر عباس و بوشهر را شامل می شد.

فارس در حدود سه الی چهارسال قبل از سقوط دولت صفوی هم چنان جزء املاک خاصه بود. خاصه شدن ایالت فارس باعث شد که از رونق و اهمیت آن کاسته شود و سطح زندگی ساکنان آن رو به تنزل گذارد. (همان، ۷۵۵) به طوری که از جمعیت فارس حدود ۸۰هزار نفر کاسته شد (میزا سمیعا، ۱۳۶۸: ۴۲).

سیاست خاصه کردن ممالک در نهایت موجب ضعف نظامی و اقتصادی دولت صفوی و یکی از عوامل سقوط آن گردید.

این تحقیق بر آن است که با یک نگاه کلی و همه جانبه، اوضاع داخلی فارس را از سال

۱۰۴۲ تا ۱۱۳۷ ق. مورد بررسی قرار داده و این دوره را به لحاظ اوضاع داخلی شامل وضع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی فارس با توجه به تبدیل شدن فارس از ممالک به خاصه مورد بررسی قرار دهد و تاثیر این دگرگونی را در اوضاع یاد شده ارزیابی نماید.

۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق

فارس با وجود اینکه یکی از ایالات مهم در حکومت صفوی بود و دو تن از حاکمان آن الله وردی خان و امام قلی خان، نقش مهمی در سرکوب شورشهای داخلی و هجوم های خارجی داشته اند اما بعد از قتل امام قلی خان از اعتبار و اهمیت آن کاسته شد. شناخت دلایل ضعف فارس بعد از امام قلی خان از موارد ضروری و مهم این پژوهش است، و هیچ تحقیق منسجمی که این مقطع زمانی (۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.) را به صورت همه جانبه و کلی مورد بررسی قرار داده باشد وجود ندارد. لذا این تحقیق با این دید فارس را مورد بررسی قرار داده و دلایل کاهش اهمیت فارس را مشخص ساخته است. در واقع اهمیت این پژوهش از سویی در حوزه فارس شناسی است و از سویی دیگر مرتبط با مسایل صفوی شناسی؛ شناخت اوضاع داخلی فارس و همچنین شناخت دلایل ضعف فارس در کلیت ایران دوره صفوی می تواند تعیین کننده ی ضرورت و اهمیت این پژوهش در دو حوزه ی یاد شده باشد.

۱-۳- هدف تحقیق

هدف این تحقیق در ابتدا مشخص کردن گستره ی جغرافیایی فارس از ۱۰۴۲ تا ۱۱۳۷ ق. و بررسی چگونگی تبدیل فارس از «ممالک» به «خاصه» و تاثیر آن بر اوضاع فارس است. همچنین درصدد بوده که فارس را به طور کلی از لحاظ سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مورد بررسی قرار دهد. بررسی اوضاع داخلی فارس و بررسی دلایل کاهش اهمیت آن در این دوره از اهداف تحقیق بوده است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در موضوع فارس از بعد از خاندان الله وردی خان تا پایان دوره صفویه (۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق.) پژوهش

مستقل و روشمندی صورت نگرفته است ،

درباره موضوع مورد تحقیق در این منابع مطالبی به صورت مختصر آورده شده است:

تاریخ شیراز تألیف حسن خوب نظر که مطالبی درباره اوضاع سیاسی فارس بعد از تبدیل شدن به خاصه و عوامل ضعف فارس و کاهش اعتبار آن و همچنین فتح شیراز به دست محمود افغان به طور مختصر آورده شده است .

تاریخ بافت قدیمی شیراز تألیف کرامت الله افسر، در فصل ششم این کتاب شیراز در زمان صفویه رامورد بررسی قرار داده است که مطالب مختصری درباره ی فارس در این دوره دارد .

نظام ایالات در دوره صفویه نوشته رهبرین که قسمت عمده ای از این کتاب در مورد حکام ایالات مملکت ،وزرا و والیان دوره صفویه است و قسمت های آخر کتاب مطالبی را در باره ی ایالات خاصه و طرز اداره ی آنها آورده شده است .

ایران عصر صفوی تألیف راجر سیوری که در این کتاب به طور کلی تاریخ عصر صفویه و عوامل سقوط این سلسله مورد بررسی قرار گرفته است و مطالب مختصری درباره موضوع مورد تحقیق دارد .

انقراض سلسله صفویه تألیف لارنس لاکهارت که مولف آن وقایع آخر ایام دودمان صفویه و حوادث بلافصل آن را مورد تحقیق قرار داده است ، در این کتاب اطلاعاتی درباره اوضاع ایران در اواخر عهد صفویه و دلایل انحطاط وسقوط صفویه ،که در قسمت اخیر تزلزل موازنه میان ممالک و خاصه یکی از عوامل سقوط دولت صفویه محسوب شده مورد بررسی قرار گرفته است

در باره اوضاع فرهنگی فارس می توان از این منابع نام برد:

بزرگان نامی فارس،تالیف محمد تقی میر در دو جلدکه شرح حال بزرگان فارس را از قرن اول تا نیمه اول قرن چهاردهم را در بر می گیرد که در جلد دوم این کتاب تعدادی از بزرگان قرن یازدهم و دوازدهم را آورده است .

دانشمندان و سخن سرايان فارس تألیف محمد حسین رکن زاده آدمیت ؛ *بزرگان شیراز* نوشته رحمت الله مهراز در این منابع نیز مطالبی درباره دانشمندان و شعرا و... در این دوره مطالبی آمده است .

در هیچ یک از این منابع اطلاعات جامعی درباره موضوع مورد تحقیق نیامده است از این رو این پژوهش در نظر دارد با یک نگرشی کلی با دو محور مسایل داخلی فارس و بررسی تاثیر تبدیل فارس به ایالت خاصه بر اوضاع فارس را مورد بررسی قرار دهد .

۱-۵- روش تحقیق

این تحقیق به روشی توصیفی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است به این صورت که بعد از شناسایی منابع اصلی و پژوهش‌های جدید از مطالب آنان در ارتباط با موضوع مورد تحقیق فیش‌برداری شده و سپس صحت و سقم آنان مورد بررسی قرار گرفته است و بعد از ارزیابی و تجزیه و تحلیل اطلاعات موثق کسب شده، موضوع مورد تحقیق در سازه‌مانی منظم و به صورت علمی و روشمندانه به رشته‌ی تحریر درآمده است.

۱-۶- سوالات تحقیق

- ۱- گستره‌ی جغرافیایی فارس بعد از حکومت خاندان الله وردی خان تا پایان دوره صفوی به چه صورت بود ؟
- ۲- ویژگی‌های فارس در فاصله سالهای ۱۱۳۷-۱۰۴۲ ق. از جهت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی چگونه بود ؟
- ۳- تبدیل فارس از ممالک به خاصه چه تاثیری در اوضاع سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فارس داشت ؟

۱-۷- فرضیه‌های تحقیق

- ۱- ایالت فارس در دوره دوم صفوی شامل قسمتهای جنوب و جنوب غربی کشور می شد ؛ که شامل استانهای بوشهر ، هرمزگان ، کوهگیلویه و بویر احمد تا حدود کرمان بود اما پس از حکومت خاندان الله وردی خان بخش‌هایی از آن به صورت مجزا حکومت شده است .
- ۲- فارس در این دوره از نظر سیاسی تحت نظر ناظر مستقیمی از جانب شاه درآمد و جزء املاک سلطنتی محسوب شد و از نظر اقتصادی رونق گذشته را نداشت و درآمد آن

مستقیماً به خزانه شاه واریز می گردید ولی از لحاظ فرهنگی دارای مدارس و عالمان متعدد و بااهمیت بود .

۳- تبدیل فارس به ایالت خاصه باعث ضعف اقتصادی و نظامی فارس شد.

۱-۸- معرفی و نقد منابع

مآخذ مطالب این دوره از تاریخ فارس شامل منابع دست اول و منابع دست دوم و تحقیقات جدید می باشند. **منابع دست اول** شامل این موارد زیر می باشند :

تاریخ حزین : مؤلف آن شیخ محمد علی بن ابیطالب متخلص به حزین ، از افاضل علمای ایران در قرن دوازدهم هجری است . وی در این کتاب به ضبط اسامی و احوال بسیاری از علما و ادبای هم عصرش پرداخته و مطالبی را درباره‌ی اواخر صفویه و انقراض آن ، فتنه‌ی افغانها و کشورگشاییهای نادر آورده است که در آن زمان کمتر به ضبط وقایع نگاران رسیده است . از خصیصه‌های دیگر این کتاب ، پاکی قلم نویسنده است که حوادث تاریخی را با التزام به درستی نقل و امانت در ثبت بدون مبالغه در تعبیر و یا ستایش و نکوهش بی‌مورد از اشخاص و نیز اجتناب از نقیصه‌ی خودستایی و فضیلت فروشی بیان کرده است . حزین چندین بار به فارس و به شهرهای شیراز، فسا ، بیضا ، جهرم ، داراب ، کازرون و شولستان سفر کرده و مدتی در شیراز به تحصیل علوم پرداخته است در سفرنامه‌ی وی اطلاعاتی درباره‌ی بزرگان و علما و شاعران شهرهای مزبور و اوضاع شیراز بعد از حمله‌ی افغانها آورده شده است .

تاریخ سلطانی (از شیخ صفی تا شاه صفی) : این کتاب مشتمل بر حوادث دوران زندگانی شیخ صفی الدین اردبیلی تا پایان حکمرانی شاه صفی است ، که در واقع بخش سوم کتابی است در تاریخ عمومی موسوم به ((تاریخ سلطانی)) اثر سید حسین بن مرتضی حسینی استرآبادی که در زمان شاه سلطان حسین صفوی (۱۱۳۵-۱۱۰۵ق) در سال ۱۱۱۵ق. و به نام او تألیف کرده است . در این کتاب مطالبی درباره‌ی کشته شدن امام‌قلی خان آورده شده است .

تذکره صفویه کرمان : نویسنده‌ی کتاب میر محمد سعید مشیزی (بردسیری) از فضلا و بزرگان عصر صفویه کرمان است ؛ این کتاب از معتبرترین کتب عصر صفویه محسوب می‌شود ، مؤلف حدود پنجاه سال جزء منشیان و مستوفیان مورد اعتماد حکام و وزرای صفویه در کرمان